

FAKTAARK

Fredningsgjennomgangen i Vest-Agder

I 2006 startet Riksantikvaren det landsdekkende prosjektet Fredningsgjennomgangen. Ved prosjektets slutt i 2012 skal hvert fylke ha gjennomgått alle fredningsvedtak som ble foretatt i perioden 1923-1979 og ha presisert omfanget av, formålet med og innholdet i fredningene.

Fredningsgjennomgangen i Vest-Agder omfatter 23 fredete lokaliteter med til sammen 28 bygninger. Til sammenligning omfatter prosjektet på landsbasis ca. 1900 bygninger fordelt på om lag 920 lokaliteter.

MELLOM ØSTLANDET OG VESTLANDET

Vest-Agder er landets sørligste fylke, og relativt lite i areal. Fra naturens side er Vest-Agder et sammensatt fylke med en serie nord-sør-gående elvedalder. Ressursene i elvedalene har vært grunnlag for bosetting. Områder egnet for jordbruk finnes først og fremst på kysten og i dalførene, mens heiområdene som utgjør det meste av fylkets areal, er skrinne. Halvøya Lista sørvest i fylket er et av landets beste jordbruks-

områder, og her er jordbruket fremdeles en hovednæring.

BYGGESKIKKEN

I flere hundre år gjennom middelalderen og nyere tid passerte én av Nord-Europas viktigste handelsveier kysten av Vest-Agder. For å unngå den lumske, nordjyske kysten gikk skipstrafikken nær Sørlandskysten med dens mange naturhavner. Gjennom lange perioder har derfor Vest-Agder hatt utstrakte kontakter med resten av Europa. De internasjonale impulsene preger byggeskikken mange steder.

Tunformer

Den tradisjonelle gårdsbebyggelsen i Vest-Agder er organisert i tun av forskjellige former. Klyngetun har en viss utbredelse, ikke minst på Lista med sine karakteriske «landsbyer». I klyngetunene ligger husene til mange gårdsbruk tett sammen, mer eller mindre uregelmessig i forhold til hverandre, slik at det er vanskelig å finne et regulært mønster. Det er imidlertid vanligere med rekketun. I de store rekketunene ligger våningshusene på én rekke og uthusene på en annen. Rekketunene i Vest-Agder er i stor grad et resultat av jordskifter i første halvdel av 1800-årene.

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for Miljøverndepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har i denne sammenheng et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

VEST-AGDER
FYLKESKOMMUNE

Foto: Vibeke Garmann Johnsen © Riksantikvaren

Olavsheia i Søgne var gjestgiveri på 1700-tallet og er et eksempel på det barokke stiluttrykk med skjevrostet gavl.

Uthus og loft

Vest-Agders beliggenhet mellom Østlandet og Vestlandet kommer til uttrykk på flere måter i byggeskikken. Eksempelvis finner vi i uthusbygninger som løer og naust, i bygdene lengst vest i Vest-Agder, såkalt stegeverk, en variant av det vestnorske grindbygget, mens vi lenger øst i fylket har en del eksempler på sleppverk, slik det kjennes på Østlandet. Stegeverk består av oppreiste rammer av vertikale stolper og tverrliggende bjelker, såkalte "grinder", som settes i rekke inntil huset er så langt som man ønsker, mens sleppverket er en konstruksjon med bærende stolper med liggende stokker felt inn i et spor mellom stolpene.

På større gårder i deler av indre Vest-Agder var det tidligere vanlig med praktbygninger i form av loft. Loftene ble benyttet til bolig- og oppbevaringsformål, til skille fra stabbur, som var rene forrådshus.

Langhus

Et spesielt trekk ved byggeskikken finner vi i de vestlige delene av fylket, der mange eldre hus er bygd som "langhus" der våningshus og fjøs er under ett og samme tak. På Lista er disse "langhusene" fremdeles et karakteristisk trekk i landskapet.

Den mandalske stueform

En utbredt bygningstype på bygdene er det symmetriske midtgangshuset som samfunnsforskeren Eilert Sundt i 1862 beskrev som "Den mandalske stueform". Disse husene er skjevt røstet; på baksiden går taket lengre ned enn på forsiden. Innvendig er huset delt av en midtgang med trapp. En laftet stue på hver side av midtgangen utgjør hovedrommene i første og andre etasje. I første etasje ble de to rommene innredet som dagligstue og bestestue. I begge rommene kunne det være veggfaste senger med hyller og skap langs innerveggen. Denne lange innredningen var vanlig i Vest-Agder. At ovnspipene ble lagt til framsiden av husene er et særtrekk ved "Den mandalske stueform", og forekommer ikke noe annet sted i landet.

Bebyggelsen i uthavnene

Ny-Hellesund i Søgne er den mest kjente av uthavnene i Vest-Agder. Så lenge seilskutene rådde grunnen, var det stort behov for havner ute i leia der man kunne søke ly, få forsyninger og reparere skader. Uthavnene fikk jevnlig skipsbesøk og over tid utviklet det seg en bebyggelse som også inneholdt offentlige funksjoner som tollbod, losstasjon, handel, poståpneri og skole. Kroer og gjestgiverier var også viktige.

Bybebyggelse

Kristiansand er en av de eldste byene på Sørlandet, anlagt på kongelig bud i 1641. Christian IV's kvadraturplan er fremdeles godt synlig i bybildet. I forbindelse med de gode tidene for handel og sjøfart på slutten av 1700-tallet, ble det reist store kjøpmannsgårder, og i landdistriktene utenfor byen ble det bygget lystgårder. Under den siste, store bybrannen i 1892, brant store deler av byen.

Flekkefjord hadde allerede fra 15-1700-tallet utstrakt handel med Nederland. Hollenderne kom til byen for å kjøpe tømmer og stein, og bydelen Hollenderbyen har fått sitt navn etter denne handelen. Byen blomstret under de rike sildefiskeriene i 1820- og 1830-årene, og det er bevart flere herskapshus, skipper- og kjøpmannshus fra oppgangstiden på begynnelsen av 1800-tallet.

Mandal har ikke vært utsatt for brann siden 1810, og innslaget av eldre bebyggelse er betydelig. Her er det bevart flere kjøpmanns- og embetsmannsgårder fra siste del av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet.

Farsund, som var et lite strandsted med ferjetrafikk mellom Lista-halvøya og fastlandet, vokste i løpet av andre halvdel av 1700-tallet frem som et særdeles aktivt ladested. Under Napoleonskrigene på begynnelsen av 1800-tallet var Farsund en beryktet kaperby. Kaperne drev en legalisert form for sjørøveri, og i uthavnen Loshavn kan en fornemme noe av miljøet fra den tiden.

Foto: Vibeke Garmann Johnsen © Riksantikvaren

Peersens hus i Mandal er et eksempel på et bolighus i en uthavn på Agderkysten fra 1600-tallet. Bygningen har det karakteristiske skjevvrøstede taket som er trukket ned over kammersene i bakkant.

Foto: Vibeke Garmann Johnsen © Riksantikvaren

Få uthus ble fredet i de tidligste vedtakene. På Langfeldts hus i Ny-Hellesund er stabburet til venstre i bildet fredet. Hovedbygningen er også et typisk eksempel på sammenbygging av våningshus og bryggerhus i lengderetningen.

Foto: Åsmund Åmdal © Riksantikvaren

Mjålandsstova på Marnadal museum representerer et tidlig utviklingssteg fram mot det Eilert Sundt kalte «den mandalske stueform».

Foto: Vibeke Garmann Johnsen © Riksantikvaren

Kaperhuset i Loshavn, Farsund ble oppført i ca. 1812 av kaperkapteinen Tønnes Tønnessen (1773-1823).

Sørlandsklassisismen

Inspirasjon til mange av de store herskapsbygningene bygget på 1700- og 1800-tallet kom fra England og Danmark, land som det ble handlet med. Blant annet ble engelske murbygninger i stein og mur i gregoriansk stil etterlignet, men materialene ble endret fra stein til tre. En del bygningsmaterialer og inventar som vinduer og ovner ble hentet i England og Danmark. Slik oppsto Sørlandsklassisismen.

Utover på 1800-tallet kom empirestilen, en videreutvikling av den klassisistiske stilen. Empirestilbygningene er særmerket ved stående panel, pilastre, forseggjort listverk, hjørnekvadre og dekorative overlysvinduer. De store engelske skyvevinduerne som hadde vært populære i herskaps hus tidligere, gikk av moten.

HVA BLE FREDET OG HVORFOR?

De tidligste fredningene i Vest-Agder ble innrapportert til og gjennomgått av Den antikvariske bygningsnemnd, før de ble vedtatt av det daværende Kongelige Kirke- og Undervisningsdepartement i 1923-1924. De såkalte "innberetningene" finnes trykt i Fortidsminneforeningens årbok for 1926.

Det var i vesentlig grad bygninger fra slutten av 1700-tallet og første halvdel av 1800-tallet, tilhørende handelspatrisiatet i byene eller knyttet til de mer velstående beboerne i uthavnene, som ble fredet. Etter den første, store bølgen med fredninger i 1923, var det bare en håndfull bygninger som ble fredet i de neste tiårene.

Lystgårder og herskaps hus

I 1923 ble det fredet fem lystgårder i Vest-Agder, alle i Kristiansands-området. På anleggene *Boen* og *Kjos* ble hovedbygningene fredet. Hovedbygningen på *Kjos* ble oppført mellom 1785 og 1788 for konsul Daniel Isaachsen, muligens som den første i Kristiansands-

området, og er et godt eksempel på Sørlandsklassisismen. Da konsulens sønn konsul Isaach Isaachsen overtok eiendommen i 1806, fikk Daniel Isaachsen oppført en ny lystgård *Boen*, i 1807. Også denne lystgården viser inspirasjonen fra utlandet, med sine store engelske skyvevinduer i hovedfløyen.

I industrikommunen Vennesla nord for Kristiansand ble lystgården *Vigeland hovedgård* fredet i 1941. Huset stod ferdig i 1842 i en blanding av empire- og tidlig sveitserstil. Fra århundreskiftet til 1961 ble bygningen brukt som feriebolig for engelskmenn som fisket laks i Otra.

I Flekkefjord ble *Anders Beers hus* fredet i 1923 som et eksempel på herskaps hus. Den enetasjes hovedbygningen oppført på 1830-tallet representerer seilskutetiden med høykonjunkturen som fulgte av sildehandelen og som var en svært viktig næring for utviklingen av Flekkefjord som by.

Kjøpmanns- og embedsmannsgårder

Av de tidligste fredningene i Vest-Agder var det i hovedsak kun hovedbygninger som ble fredet. Ett av få unntak er *Andorsengården* i Mandal. Her ble hovedbygning, økonomibygning, lagerbygning og portbygning fredet som eksempel på en kjøpmannsgård som representerer velstandstiden for handelsmenn i kystbyen Mandal tidlig på 1800-tallet.

Skrivergården i Mandal, oppført som sorenskriverbolig i 1766 for sorenskriver Fridrich Fridrichsen, ble fredet i 1924 som eksempel på en embedsmannsbolig. Bygningen viser klar inspirasjon fra Skottland; sorenskriveren leide inn en skotsk byggmester som oppførte bygningen som kopi av en skotsk herregård i mur med importert skotsk sandstein.

Bygninger med offentlige funksjoner

Blant de tidligste fredningene er også bygninger med offentlige funksjoner. *Tingstuen* i Mandal ble fredet i 1924 som eksempel på en

Da Lov om bygningsfredning trådte i kraft i 1921, ble Den antikvariske bygningsnemnd oppnevnt av departementet. Nemnda skulle ha ansvar for alle spørsmål tilknyttet fredete bygninger. Det var lovfestet at nemnda skulle bestå av fem menn, hvorav riksantikvaren var den ene. Av de øvrige medlemmene skulle én være arkitekt, én jurist og én bygningskyndig. Nemnda besto inntil bygningsfredningsloven ble erstattet av kulturminneloven i 1978.

Foto: Vibeke Garmann Johnsen © Riksantikvaren

Rådhuset i Flekkefjord ble oppført som et herskaps hus av kjøpmann Carl Håsted ca. 1820. Etter sildekrakket gikk kjøpmannen konkurs, og eiendommen ble kjøpt av kommunen og senere brukt som rådhus.

Foto: Vibeke Garmann Johnsen © Riksantikvaren

Skrivergården i Mandal oppført i skotsk sandstein. Fasaden har byggherrens våpen, monogram og inskripsjonen «aut mors aut vita decora» (enten døden eller hederlig liv).

Foto: Vibeke Garmann Johnsen © Riksantikvaren

Mange kapergaster og tjuver skal ha sittet i arresten i fengselskjelleren i Tingstuen i Mandal, blant dem var stortjuvene Gjest Baardsen og Ole Høiland.

rettsbygning med arrest. Tingstuen ble bygget i 1784 og er en av Norges eldste, bevarte bygninger oppført til dette formålet. Anlegget var i sammenhengende bruk som tinghus/arrest i nærmere 200 år.

Den mandalske stueform

Et eksempel på den mandalske stueform finner vi i *Mjålandsstova*. Bygningen, som ble flyttet fra Åseral til museum i Øyslebø i 1935, har en interessant bygningshistorie; den eldste delen er årestua fra midten av 1600-tallet, mens bygningen fikk sin nåværende form ca. 1835. Bygningen representerer et tidlig utviklingssteg fram mot det Eilert Sundt kalte "den mandalske stueform".

Bebyggelse i uthavnene

Et eksempel på et bolighus i en uthavn på Agderkysten er *Peersens hus* i havnen Kleven, Mandal. Bygningen er trolig oppført mellom 1675 og 1685, og i huset var det skips- og landhandel sammenhengende i 150 år fra ca. 1800.

Samtidig var huset til en hver tid innehavernes bolig. Bygningen er et tidlig og karakterisk eksempel på den skjevrøstede takformen som ble vanlig i uthavnene og andre kystnære områder vest i fylket utover på 1700-tallet.

Langfeldts hus i Søgne ble fredet i 1923 som eksempel på den typiske byggeskikken i Ny-Hellesund; hovedbygningen har barokk stiluttrykk, og våningshus, bryggerhusfløy og utedo er sammenbygd i lengderetningen. Også stabburet på eiendommen er fredet.

I Ny-Hellesund ble også gjestgiveriet *Olavsheia* fredet samme år. Gjestgiveriet ble etablert og drevet med privilegiebrev og bevilling fra Kongen. Gjestgiverier var en viktig infrastrukturell funksjon i uthavnene i seilingsleden på Agderkysten på 1700- og 1800-tallet.

I Vest-Agder er det også fredet en kaperkapteinsbolig, *Kaperhuset (Sundtehuset)* ble fredet i 1970. Bygningens historie har sammenheng med den kapervirksomheten som foregikk i Loshavn under Napoleonskrigen 1807-1814. Huset er oppført ca. 1812 av kaperkaptein Tønnes Tønnessen (1773-1823) for penger han tjente på kaperfarten. Bygningens størrelse, utforming og interiør vitner om at dette må ha vært en svært innbringende virksomhet.

ERFARINGENE FRA FREDNINGSGJENNOMGANGEN

I arbeidet med fredningsgjennomgangen har Vest-Agder fylkeskommune foretatt befaringer og registreringer av de fredete bygningene. Den oppdaterte registreringen av bygningene og dialogen med eierne vil danne et godt grunnlag for det videre samarbeidet om de fredete anleggene mellom eierne, fylkeskommunen og Riksantikvaren.

Hovedbygningen på lystgården Kjos i Kristiansand er oppført 1780-årene og er et godt eksempel på Sørlandsklassisismen.

